

LA MEDICINA DE PECAT DE RAMON LLULL, UN ELECTUARI MORAL EN VERS

ANNA FERNÀNDEZ CLOT
(Universitat de Barcelona)

Abstract

The aim of this paper is to identify and study the thematic and structural elements of Ramon Llull's *Medicina de peccat* that are related to the characterization of the treatise as a moral electuary. First of all, I analyze the relationship that the author establishes between medicine against sin and the doctrine of intentions, both in the treatise in verse and in other Lullian texts. Next, I describe the different parts of the work and show how the structure follows a purification process in which each part has a specific healing function, which is applied to several theological and moral principles and determines the use of different discursive forms and models in each case. Last of all, I point out that the treatise has a markedly applied approach and is conceived as a progressive series of spiritual exercises that readers must assimilate and implement gradually and in proper order, following the internal structure of the treatise in order to avoid sin and maintain the first intention.

1. INTRODUCCIÓ

La *Medicina de peccat* és una obra espiritual poc coneguda dins de la producció lul·liana. Pel fet de ser escrita en vers, ha estat sempre editada al costat d'altres composicions rimades de Ramon Llull —encara que sovint de manera fragmentària, en antologies poètiques que només seleccionen els passatges més evocatius i lírics del tractat— i ha estat classificada en un corpus literari que ha tendit a situar en una posició clarament secundària les obres d'assumpte teològic i de caràcter didàctic.¹ En conseqüència, l'atenció que els estudis moderns han dedicat a la *Medicina de peccat* és ben escassa, com mostren clarament les descripcions sobre aquesta peça rimada, les quals no solen anar més enllà de l'enumeració —i re-

1. Per a la posició de la *Medicina de peccat* en el corpus de poesia lul·liana i per a les diverses edicions del text, vid. Fernández Clot (2012: 26-31).

petició— d'alguns trets generals del text: la seva extensió (gairebé sis mil versos), l'assumpte teològic i moral del tractat i la seva presentació com a electuari contra el pecat, l'ús didàctic del vers i la rima, el contrast entre l'expressivitat lírica d'alguns passatges i la fredor expositiva de la majoria de capítols, la compartimentació del text en unitats d'extensió variable, l'ús de diferents esquemes mètrics (apariats octosíl·labs i combinacions de tercets) i la difusió independent de dues unitats del tractat (el capítol «De trinitat» i la darrera part, *D'oració*).²

Aquest treball, elaborat en el marc d'un estudi de conjunt d'aquesta obra en vers, se centra en un d'aquests aspectes que caracteritzen tant temàticament com formalment la *Medicina de pecat*: la seva configuració com a electuari moral, és a dir, com una solució medicinal formada per diversos recursos espirituals que funcionen com a antídol contra el pecat i que ajuden a conservar la salut de l'ànima. Aquest motiu, que identifica metafòricament l'estructura en cinc parts i la finalitat moral del text, no només posa de manifest la coherència estructural i temàtica que presenta el conjunt del tractat com a unitat compositiva (Fernández Clot 2012: 31-48), sinó que, a més, és un element clau per entendre la funció que desenvolupa cada part dins del conjunt, les diferents estructures formals i els models de discurs emprats en l'estructuració dels capítols, el caràcter aplicat que té aquest tractat moral en vers i la relació que presenta amb altres textos lul·lians destinats a l'edificació moral i teològica dels cristians. D'aquesta manera, es proposa una lectura de la *Medicina de pecat* que pretén revalorar la posició d'aquesta obra en vers dins del programa d'instrucció doctrinal i espiritual de Ramon Llull.

Els trets principals que caracteritzen el tractat com un electuari es troben enunciat al pròleg general, en el qual l'autor, basant-se en el model escolàstic de presentació dels textos segons les quatre causes aristotèliques, assenyalava la matèria, la forma, la causa eficient i la finalitat del text:

2. Vid., a tall d'exemple, els davantals sobre la *Medicina de pecat* que es troben en algunes edicions de poesia lul·liana (Alòs-Moner, ed., 1928: 11, 139-142; Romeu, ed., 1988: 21; ORL XX: viii-x). Vid., també, els apunts sobre aquesta obra en alguns estudis de conjunt de la producció de Ramon Llull (Rubió i Lluch 1911: 17-18; Peers 1929: 299-301; Avinyó 1935: 166-168; Bonner & Badia 1988: 149; Fidora & Rubio 2008: 178; Badia, Santanach & Soler 2013: 469-470). En són excepcions les aportacions de Domínguez Reboiras a l'edició llatina del text (ROL XIX: 415-422) i de Fernández Clot (2012) sobre qüestions relatives a la composició del tractat i a la seva transmissió en diferents unitats textuals.

Contricció, confessió,
encara satisfacció,
e la bona temptació,
e oració exament,
son medicina e ongent 5
contra peccat e falliment.
E d'estes .v. fas est tractat,
lo qual vull que sia rimat
car mils pot esser decorat.
E est tractat es departit 10
segons que damunt havem dit;
e sia pel Sant Sperit
donat e per mant hom sabut,
car carrera es de salut,
e leva tot home cahut 15
en peccat de la mala mort,
si lo tractat ama molt fort,
e aporta gaug e confort.

La matèria del tractat és identificada en la primera part del pròleg (vv. 1-6), en què es presenten la contricció, la confessió, la satisfacció, la bona temptació i l'oració com a formes de guarició i antídots —«medicina e ongent» (v. 5)— contra el peccat. En la segona part (vv. 7-11), l'autor assenya la les principals característiques formals del tractat: d'una banda, indica que és escrit en rimes per una qüestió mnemònica, «car mils pot esser decorat» (v. 9);³ de l'altra, identifica les cinc vies guaridores que acaba d'enumerar amb les cinc parts en què es divideix el tractat, és a dir, estableix una relació clara entre els principals elements temàtics que identifiquen la matèria del tractat i les principals unitats estructurals en què es divideix l'obra. En la darrera part del pròleg (vv. 12-18), l'autor fa referència a la inspiració divina com a causa eficient en la concepció del text —«sia pel Sant Sperit /

3. Més endavant, els avantatges de la rima (saber els versos de memòria) es posen en relació amb la funció guaridora del tractat: «[sia] per mant hom sabut / car carrera es de salut» (vv. 13-14). En diverses obres rimades, Llull relaciona l'ús de la rima amb la voluntat de facilitar l'aprenentatge de la matèria dels textos i la seva divulgació entre un públic ampli. Vid. el pròleg de la *Lògica del Gatzell*, vv. 5-10 (ORL XIX: 3), el dels *Cent noms de Déu* (ORL XIX: 80-81) i l'epíleg del *Desconhort*, estrofa 69, vv. 817-819 (Batalla, ed. 2004: 129).

donat» (vv. 12-13)— i assenyala, metafòricament, la finalitat guaridora i correctiva que té com a tractat espiritual contra el pecat: cal que sigui sabut de cor per molts homes perquè és una via de guarició —«car carrera es de salut» (v. 14)— que salva de la mort espiritual —«de la mala mort» (v. 16)— aquell que ha caigut en pecat, i li aporta goig i confort. El contingut i la finalitat del tractat són presentats, doncs, a partir d'un esquema metafòric segons el qual el pecat és considerat una malaltia de l'ànima que condueix a la mort espiritual, és a dir, a la condemnaió eterna, i el tractat com un recurs medicinal que, gràcies a l'aplicació dels diversos remeis espirituals de què està compost, permet guarir aquesta malaltia.

Així mateix, al colofó, després d'identificar explícitament l'autor —«Ramon» (v. 5858)— i d'indicar el lloc i la data de finalització del text —Ciutat de Mallorca, juliol de 1300 (vv. 5859-5861)—, es remarca novament la funció moral del tractat en uns termes que se situen en el marc teleològic de la doctrina lul·liana de les dues intencions: el tractat és un instrument que permet als homes sortir del pecat i mantenir la primera intenció o causa final per a la qual són creats, que no és altra que conèixer, estimar, lloar i servir el seu creador, Déu:

Qui's en peccat e-xir en vol,
 ab est escrit, a son poder;
 car ab el porá mantener
 la fi a la qual es creat,
 e'n sabrá ixir de peccat.⁴

2. LA METÀFORA DE LA «MEDICINA DE PECAT»

L'esquema de presentació de l'obra com una medicina contra el pecat es basa en una fórmula habitual en la literatura pastoral medieval, segons la qual, a través d'una analogia entre la teologia i la medicina física, la teologia és presentada com la medicina espiritual, la disciplina que sistematitza i ensenya els recursos que poden salvar els homes del pecat i de la condemnaió eterna. Com observa Joseph Ziegler (1998: 180-181), aquesta metàfora principal genera tot un sistema de metàfores al seu voltant, que la desenvolupen i la completen:

4. *Medicina de pecat*, colofó, vv. 5862-5866 (Fernández Clot, ed. 2017: II, 557).

As a dominant metaphor with staying power it offers a general framework for describing and explaining abstract notions. This “conceptual metaphor” organizes a system of metaphors and other tropes which are all derived from it. According to this model, Christ, priests, confessors, and preachers appear as physicians, the sinners appear as patients, the soul is represented by the body, and every stage in the curing process, from diagnosis through prognosis to therapy, represents a stage in the process of spiritual cure.

La metàfora va ser utilitzada principalment per representar la relació entre Déu i els fidels i, sobretot després de la regulació de la pràctica de la confessió i la comunió al Concili del Laterà IV (1215), per representar, també, la relació entre els sacerdots com a confessors i els fidels com a pecadors penitents (vid. Biller & Minnis 1998 i Ziegler 1998: 176-199). També es troba en diversos manuals confessionals, catequètics i de direcció espiritual concebuts per a la instrucció cristiana bàsica del clergat secular i de la població general, en els quals determinats continguts teològics són descrits a partir de la metàfora de la medicina espiritual. És el cas, per exemple, del *De quinque septenis*, d'Hug de Sant Víctor, que presenta les relacions dels principis teològics de cada septenari contra els vicis com un recorregut de l'ànima fonamentat en l'analogia mèdica que assimila els vicis amb la malaltia i Déu amb el metge: en primer lloc, descriu el procés de dominació de l'home pels vicis, corresponent al primer septenari; a continuació, descriu el procés d'alliberament dels vicis, el qual està integrat per les demandes de l'oració dominical com a petició de l'ajuda de Déu, els dons de l'Esperit Sant com a antídote, les virtuts com a sanitat contra els vicis i, finalment, les benaurances, que representen la consecució del màxim bé (Migne, ed. 1854: 175, 405-410). També els sagraments es troben presentats, en diverses summes teològiques, com una medicina espiritual que permet curar l'ànima de la malaltia dels vicis i assolir la gràcia de la vida eterna.⁵

Des de l'inici de la producció posterior a la conversió penitencial, Ramon Llull va incorporar i adaptar les metàfores de la malaltia i la medicina espiritual al seu discurs teològic i moral, concretament a la seva doctrina de la doble intencionalitat. Cal tenir en compte que, a partir de la distinció en-

5. Vid., a tall d'exemple, l'exposició sobre els sagraments a la part VI del *Breviloquium* de sant Bonaventura, titulada precisament «De medicina sacramentale» (*Collegium S. Bonaventurae*, ed. 1891: 265-280), i a la qüestió 60 de la tercera part de la *Summa theologiae* de Tomàs d'Aquino (Alarcón, ed. 2000).

tre la primera intenció com la causa final i la segona com el mitjà per assolir la primera, Lull explica la finalitat de l'univers i de l'home, justifica tota la creació com el resultat de l'ordenació divina i identifica el pecat com la conseqüència d'un capgirament de les intencions en les facultats i els actes dels homes.⁶ En aquest marc, doncs, la relació conceptual que l'autor estableix entre malaltia i pecat es fonamenta, precisament, en la idea del capgirament de l'ordenació natural dels components que regulen tant la salut corporal com la salut espiritual dels homes.

Això és especialment clar en el primigeni *Llibre de contemplació en Déu* (1273-1274). L'autor dedica tres capítols diferents a la qüestió de la relació entre la medicina física i la medicina espiritual, sempre des d'un punt de vista analògic; són els capítols 115, «Com hom se pren guarda de ço que fan los metges» (ORL IV: 76-82), 132, «Com hom és sensible de sanitat o de malautia» (ORL IV: 190-195), i 293, «Com és tractat de la amor que hom ha a sanitat» (ORL VII: 240-252), en els quals Lull ofereix una descripció detallada dels diversos components i agents que intervenen en la malaltia i la salut del cos i en la malaltia i la salut de l'ànima, i relaciona explícitament la malaltia i la sanitat espiritual amb la doctrina de les intencions, com mostra el passatge següent:

Amorós Senyor! Enaxí com tota la malaltia e tota la sanitat qui pot esser en cors humá cové que venga e davall de les .iiii. qualitats e de les .iiii. complicitacions, enaxí tota la malautia e tota la sanitat que pot esser en anima d'ome, cové que venga del primer moviment e del segon, e de la primera entencio e de la segona.⁷

Així mateix, a l'*Art demostrativa* (ca. 1283) dedica el darrer mode de la distinció sobre la intenció a exposar, també analògicament, les causes de la malaltia corporal i de la malaltia espiritual i els respectius processos de curació, en aquest cas a partir dels principis de l'Art.⁸ En diverses obres posteriors, com els *Cent noms de Déu* (1292 o 1294?), els *Proverbis de Ramon* (1296), el *Llibre d'home* (1300), els *Mil proverbis* (1303) o el *Llibre de virtuts e de pecats* (1313),

6. Per a una explicació detallada d'aquesta doctrina, vid. Ruiz-Simon (2002) i la introducció de Ripoll Perelló al *Llibre d'intenció* (NEORL XII: 35-48).

7. *Llibre de contemplació en Déu*, cap. 115, 26 (ORL IV: 81).

8. *Art demostrativa*, dist. III, mode 16, «Sanar» (ORL XVI: 123-124; ROL XXXII: 158-159).

Llull utilitza els conceptes de sanitat i malaltia espiritual per definir, principalment en forma d'aforismes i d'exemples, els efectes positius i negatius de les actituds humanes que segueixen la recta intenció i les que se'n desvien. És a la *Medicina de peccat*, però, on l'autor desplega d'una manera més aplicada la metàfora de la medicina espiritual i la doctrina de les dues intencions: tot el tractat és concebut com un instrument terapèutic que, gràcies a la seva composició remeiera, permet purificar l'ànima malalta de peccat i encaminar-la a la pràctica de la primera intenció: conèixer, estimar, lloar i servir Déu.⁹

Cada part del tractat en vers, identificada a partir d'un motiu principal que correspon a un remei contra el peccat —la contrició, la confessió, la satisfacció, la bona temptació i l'oració—, desenvolupa una funció curativa concreta dins del procés de purificació, la qual és aplicada sobre diversos principis teològics i morals que constitueixen el motiu temàtic específic de cada capítol i l'assumpte a partir del qual l'home pecador pot reconèixer les causes del peccat i ordenar les intencions d'acord amb el seu fi. En aquesta conceptualització de l'estructura de la *Medicina de peccat*, Llull adapta i desenvolupa un esquema metafòric formalitzat al capítol 50, «De sanador», dels *Proverbis de Ramon* (ORL XIV: 56). Es tracta d'un capítol en què l'autor, d'acord amb la correspondència que estableix entre l'estructura temàtica de la primera part d'aquesta col·lecció de proverbis i els *Cent noms de Déu*,¹⁰ recupera el motiu de la sanitat espiritual formulat al capítol 48, «De sanitat», dels *Cent noms de Déu* (ORL XIX: 123) i el presenta a partir de la imatge de Déu com a metge. En els primers set proverbis del capítol «De sanador», Llull identifica les condicions i els remeis que intervenen en el procés de curació de l'ànima pecadora:

- [1] Sens amor no sana Deus los homens de peccat.
- [2] Lo primer metge qui sana ànima malauta es Deu.
- [3] Lo segon metge qui sana ànima malauta es consciencia.
- [4] Lo terç metge qui dona sanitat es contricció.
- [5] Lo quart metge qui aporta sanitat es confessió.

9. L'ús que presenta la metàfora de la medicina espiritual en la producció lul·liana és analitzat a Fernández Clot (2017: I, 188-205).

10. Aquesta correspondència es posa de manifest al pròleg dels *Proverbis de Ramon*: «Departit es aquest libre en .iii. parts: la primera part es dels proverbis qui son dels .C. Noms de Deu, dels quals havem ja fet .i. Libre, e mostram la natura de Deu e les sues obres, e ells aplicam a moralitats [...]. E cascuna part departim en .C. róbriques, e cascuna róbriqua en .xx. proverbis» (ORL XIV: 1-2).

[6] Lo quint metge qui dona sanitat es satisfacció.

[7] Lo metge qui conserva sanitat es oració.¹¹

El primer proverbi estableix una premissa general que trasllada el sentit del proverbi «Sens amar, Deus no participa ab negun home»¹² al motiu de la sanitat espiritual; així mateix, tant al primer com al segon enunciat, Déu és identificat com el principal metge que guareix els pecats, ja que és qui jutja els pecadors, qui pot perdonar-los i donar-los la gràcia de la vida eterna. En els altres proverbis, s'enumeren les virtuts i els actes penitencials que ajuden els homes a redimir-se dels pecats (la consciència, la contrició, la confessió i la satisfacció) i a mantenir la sanitat de l'ànima (l'oració); en aquest cas, també es presenten al·legòricament com a metges, però cal tenir en compte que intervenen en un procés de curació espiritual que els homes han portat a terme en aquest segle, abans del judici diví. La funció que desenvolupen en aquest procés es pot interpretar a partir del contingut doctrinal que l'autor desenvolupa, en forma de definicions i d'exemples, en altres capítols del recull de proverbis.

En primer lloc, intervé la consciència, la qual és definida al capítol 241 de la tercera part dels *Proverbis de Ramon* com el «ver consell d'enteniment a volentat que tema fer mal e am fer bé» i el mitjà que «mostra a volentat qual es la fi»;¹³ es tracta del coneixement moral que permet ordenar la voluntat dels homes cap al bé i cap a la causa final i que, per tant, determina el límit entre la salut i la malaltia, entre la via de la recta intenció i la via de pecat.¹⁴ A continuació intervenen els tres actes penitencials, els quals són definits de manera consecutiva als capítols 238, 239 i 240 dels *Proverbis de Ramon*; el primer proverbi de cada capítol ofereix la definició d'aquests actes: «Contrició es penediment que hom fa de la ofensa que ha feta a Deu»; «Confessió es recontament de peccats que ha fets, al prevere, ab contrició»; «Satisfacció es judici que hom fa de sí matex e de sos bens».¹⁵ Amb aquests actes, doncs, els homes pecadors poden redimir-se de les faltes comeses i reconciliar-se amb Déu. Finalment, un cop superada la malaltia i

11. *Proverbis de Ramon*, cap. 50, 1-7 (ORL XIV: 56).

12. *Proverbis de Ramon*, cap. 26, 16 (ORL XIV: 33).

13. *Proverbis de Ramon*, cap. 241, 1 i 12 (ORL XIV: 264).

14. Al *Llibre de contemplació en Déu* la consciència és identificada com el sentit espiritual que s'ocupa de la conducta pràctica dels homes (ORL IV: 333-382, llibre III, distinció xxx), i en textos com els *Mil proverbis* és definida com la «lum espiritual qui dóna passió a la ànima per son peccat» i «consella al hom que's peneda de sos peccats» (ORL XIV: 345).

15. *Proverbis de Ramon*, cap. 238, 1; cap. 239, 1; cap. 240, 1 (ORL XIV: 260-263).

per tal de conservar la sanitat, intervé un darrer metge: l'oració. El sentit d'aquesta premissa es pot interpretar a partir de les definicions de l'oració i de la contemplació que es troben als capítols 234 i 235 del recull de proverbis (ORL XIV: 256-257), però, de manera més clara, a partir de la definició que es troba a l'inici del capítol «De oració» del *Llibre d'intenció*:

Oració es, fill, per intenció que anima aja Deu en son recordar, entendre e amar; car enaxí com es menjar e beure per sustentat vida corporal, enaxí es oració per conservar a anima la intenció per que li es donada memoria e enteniment e voluntat.¹⁶

En aquestes unitats proverbials, doncs, Llull defineix l'esquema metafòric bàsic que permet descriure el procés curatiu de l'ànima pecadora a partir de la intervenció de diversos actes i virtuts que són identificats com a metges. És, de fet, l'esquema que constitueix el punt de partida per a la conceptualització de la *Medicina de pecat* com un electuari moral que permet purificar l'ànima malalta de pecat i mantenir l'ordenament diví de les intencions en aquest segle.

3. L'ORGANITZACIÓ DEL TRACTAT COM A «CARRERA DE SALUT»

D'acord amb el contingut del proverbí «Sens amor no sana Deus los homens de peccat», el tractat en vers s'inicia amb un capítol titulat «D'amor», que recrea la idea que l'amor és una condició indispensable per a la sanitat de l'ànima; en aquest capítol s'estableix una distinció entre la «bona amor» (l'amor sostingut en la recta intenció) i la «mala amor» (l'amor sostingut en una intenció desordenada), i es posa de manifest que sense la «bona amor» el pecador no pot aconseguir la contrició necessària per penedir-se dels pecats i salvar-se de la condemnaçió eterna. El procés de curació comença, doncs, després que el subjecte pecador hagi pres consciència de l'estat de vida pecaminosa i es proposi de reconciliar-se amb Déu i restituir l'ordenació divina de les intencions.

Les tres primeres parts corresponen als mètodes guaridors que permeten als pecadors penedir-se i redimir-se de les faltes comeses: la contrició, la

16. *Llibre d'intenció*, cap. V.15, 1 (NEORL XII: 172).

confessió i la satisfacció. Aquests tres actes penitencials tenen una funció purgativa contra el pecat i funcionen com a fases consecutives d'un mateix estadi de curació que ha de permetre reconciliar el subjecte pecador amb el seu creador. L'autor recrea un model de pregària penitencial en primera persona que segueix una estructura regular a cada capítol (vint versos aplegats octosíl·labs o bé divuit versos en diferents combinacions de tercets)¹⁷ i que, de manera exemplar, mostra als lectors com aplicar la contrició, la confessió i la satisfacció sobre cadascun dels principis tractats a cada part per tal de demanar perdó a Déu i redimir-se dels pecats.

En la primera fase, corresponent a la contrició per les faltes comeses, cada capítol se centra en un acte o un sentiment a partir del qual el pecador penitent es pot acusar d'haver fallat contra Déu a causa d'un desviament de les intencions en l'aplicació d'aquell acte o sentiment en qüestió. És l'única part en què Lull no organitza els capítols a partir d'una sèrie lògica de principis catequètics o doctrinals, però el discurs de cada unitat identifica clarament el motiu temàtic principal de la part i la funció penitencial i exhortativa de la pregària.

TAULA 1. Capítols de la part I de la *Medicina de pecat*

I.i. D'amor	I.xvii. D'excusació
I.ii. De temor	I.xviii. D'impaciència
I.iii. De dolor	I.xix. De deslleialtat
I.iv. De valor	I.xx. De sojornar
I.v. D'elegiment	I.xxi. D'ociositat
I.vi. De penediment	I.xxii. De sentir
I.vii. De falliment	I.xxiii. De cogitar
I.viii. D'obligament	I.xxiv. De parlar
I.ix. De desobediència	I.xxv. D'obrar
I.x. De vergonya	I.xxvi. De carreres
I.xi. De mentir	I.xxvii. Del cor
I.xii. D'engany	I.xxviii. D'imaginació
I.xiii. De crueltat	I.xxix. De perdre
I.xiv. De desesperar	I.xxx. De mal exemple
I.xv. De jurar	I.xxxi. D'indiscreció
I.xvi. D'infàmia	I.xxxii. D'oblidar

17. Per als esquemes estròfics i mètrics emprats en els capítols d'aquestes parts, vid. Fernández Clot (2012: 39-43).

La segona fase correspon a la confessió i s'estructura en tres seccions diferenciades que identifiquen els destinataris de la pregària confessional del pecador penitent: en primer lloc, Déu; en segon lloc, la Mare de Déu i, per acabar, altres intercessors de la cúria celestial que poden ajudar el subjecte pecador a obtenir el perdó de Déu. La primera secció està ben delimitada a partir del primer capítol, titulat «De Déu», i del capítol II.xvii, «De senyoria», en els quals s'identifica Déu com el major senyor al qual el penitent ha d'adreçar la seva confessió amb amor vertader per obtenir el perdó; així mateix, el títol «De santa Maria» identifica clarament l'inici de la segona secció. Cada capítol d'aquesta part, centrat en un atribut o una dignitat de Déu, en una qualitat de la Mare de Déu o en les virtuts dels altres intercessors, presenta una pregària confessional en la qual el subjecte pecador manifesta la seva indignitat i la seva ofensa davant de la noblesa de les qualitats de Déu, santa Maria i els que són dignes de la glòria eterna, i demana que sigui escoltat i perdonat.¹⁸

TAULA 2. Seccions i capítols de la part II de la *Medicina de pecat*

II.i. De Déu	«De santa Maria»	Altres intercessors
II.ii. De la unitat de Déu	II.xviii. De santedat	II.xxvii. D'àngels
II.iii. De trinitat	II.xix. D'altedat	II.xxviii. De profetes
II.iv. De bondat	II.xx. De nobilitat	II.xxix. D'apòstols
II.v. De granea	II.xxi. De virginitat	II.xxx. De màrtirs
II.vi. De eternitat	II.xxii. De constància	II.xxxi. De confessors
II.vii. De poder	II.xxiii. D'humilitat	
II.viii. De savieia	II.xxiv. D'esperança	
II.ix. De voluntat	II.xxv. De maternitat	
II.x. De virtut	II.xxvi. De pietat	
II.xi. De veritat		
II.xii. De glòria		
II.xiii. De justícia		
II.xiv. De misericòrdia		
II.xv. De la humanitat de Jesucrist		
II.xvi. De la passió de Jesucrist		
II.xvii. De senyoria		

18. La cohesió temàtica i discursiva que presenten els capítols d'aquesta part posa de manifest que la variació en l'ús de diferents esquemes de versificació respon a una tria conscient de l'autor.

La tercera fase penitencial correspon a la satisfacció de les faltes comeses contra Déu i l'ordenació divina. També s'organitza en tres seccions diferents, que identifiquen tres grups de principis rectoris de la vida moral dels cristians a partir dels quals el subjecte penitent ha de restituir el mal obrat per cadascun dels principis: en primer lloc, els deu manaments; en segon lloc, els sentits i les facultats de les potències sensitiva, imaginativa i racional dels homes, i en tercer lloc, les virtuts creades (cardinals, teològals i altres). En aquest cas, l'autor no col·loca cap capítol que introdueixi el motiu penitencial de la part ni tampoc identifica les seccions mitjançant títols o pròlegs, encara que aquestes són clarament identificables gràcies a l'ús d'esquemes catequètics i doctrinals ben definits en la tradició cristiana o en la producció lul·liana.

TAULA 3. Seccions i capítols de la part III de la *Medicina de peccat*

Deu manaments	Sentits i facultats humanes	Virtuts creades
III.I. D'un Déu	III.xi. De veer	III.xxi. De justícia
III.II. De coldre festa	III.xii. D'oir	III.xxii. De prudència
III.III. No prendràs lo nom de Déu en va	III.xiii. D'odorar	III.xxiii. De fortitud
III.IV. No faràs fals testimoni	III.xiv. De gustar	III.xxiv. De temprança
III.V. Honraràs ton pare e ta mare	III.xv. De tocar	III.xxv. De fe
III.VI. No faràs lladronici	III.xvi. D'afar	III.xxvi. D'esperança
III.VII. No faràs homicidi	III.xvii. D'imaginació	III.xxvii. De caritat
III.VIII. No luxuriaràs	III.xviii. De memòria	III.xxviii. De castedat
III.IX. No cobejaràs la muller de ton veí	III.xix. D'enteniment	III.xxix. D'humilitat
III.X. No cobejaràs los bens de ton veí	III.xx. De voluntat	III.xxx. De diligència
		III.xxxi. De lleialtat
		III.xxxii. De paciència

Després d'aquest primer estadi penitencial que té com a objectiu purificar l'ànima dels pecats comesos i reconciliar-la amb Déu, s'inicia una fase fonamentalment doctrinal en la qual es pretén donar ensenyament sobre com evitar de cometre pecats en la interpretació de certs principis teològics i en l'ús de les facultats humanes i de les virtuts que regulen la vida moral dels homes; es tracta, doncs, d'una fase que té una funció sobretot preventiva. És la quarta part, titulada *De temptació*. Al primer capítol, titulat «De mal àngel e bo», aquesta part és presentada com un manual didàctic i pràctic que permet als lectors distingir el bon ús i el mal ús dels consells de la

consciència, els quals són identificats, metafòricament, com les temptacions de l'àngel bo i les temptacions de l'àngel maligne sobre diversos principis catequètics i facultats humanes. Es tracta d'una reinterpretació de la funció de la consciència com a metge en l'esquema dels proverbis «De sanitat»: d'una banda, se situa just després dels actes penitencials, d'acord amb la posició que ocupa el motiu de la consciència en la seqüència estructural dels capítols 238 a 241 dels *Proverbis de Ramon* abans esmentats; de l'altra, encara que aquesta unitat de la *Medicina de pecat* s'identifiqui a partir d'un concepte diferent —la temptació—, parteix de la mateixa base conceptual que defineix la consciència com a bon consell i mal consell que guia la voluntat al capítol 241 dels *Proverbis* (ORL XIV: 264).

Cal tenir en compte que el binomi metafòric que utilitza l'autor per fer referència als moviments que guien la voluntat dels homes cap a la causa final o cap al pecat —el consell vertader del bon àngel com a temptació positiva i el consell fals del dimoni com a temptació negativa—, apareix de manera recurrent en la producció lul·liana¹⁹ i es fonamenta en una distinció de dues formes de temptació que remetent a la contraposició entre intenció recta i temptació que capgira les intencions desenvolupada a la cinquena part del *Llibre d'intenció*. De fet, la funció didàctica i la finalitat moral preventiva que té la quarta part de la *Medicina de pecat* són anàlogues a les d'aquesta cinquena part del *Llibre d'intenció*, també titulada «De temptació» i definida com un «manual pràctic sobre la moral i l'ètica que ha de seguir el bon cristià per actuar d'acord amb l'ordenació divina», en paraules de Maribel Ripoll Perelló (NEORL XII: 48).

En els capítols de la quarta part de la *Medicina de pecat*, la veu en primera persona desenvolupa la funció d'un mestre que, a partir de demostracions i exemples que permeten distingir entre la veritat (la bona temptació) i la falsedat (la mala temptació), ensenya als lectors o oïdors del tractat quins són els consells que guien la voluntat cap a la primera intenció i quins els que la guien cap al pecat. L'objectiu és que els homes assoleixin un coneixement pràctic que els permeti prevenir les males temptacions que fan pecar i seguir la recta intenció. Les tres seccions temàtiques en què s'organit-

19. Vid., a tall d'exemple, els capítols 152 «Com home cogita en so que fan los àngels e ls demonis» i 190 «Com home ha apercebiment e conexensa de temptació» del *Llibre de contemplació en Déu* (ORL IV: 311-317; ORL V: 195-203); el capítol 110 «De temptació» de la *Doctrina pueril* (NEORL VII: 248-250), i el capítol 200 «De àngels» dels *Proverbis de Ramon* (ORL XIV: 220).

za aquesta part corresponen a esquemes catequètics i doctrinals ben definits: en primer lloc, els principals articles de la fe i alguns sagraments de l'Església; en segon lloc, els sentits i les facultats racionals dels homes, els quals s'identifiquen clarament com a secció amb un títol i un pròleg propis; i per acabar, els principis de la figura A aplicats a l'home, els quals també s'identifiquen com a secció amb títol i pròleg propis.

TAULA 4. Seccions i capítols de la part IV de la *Medicina de peccat*

IV.I. De mal àngel e bo		
Articles de la fe i sagraments	«De .x. començaments radicals»	«De .x. raons naturals d'home»
IV.II. D'ésser Déus	IV.XI. De veer en temptació	IV.XXI. De bondat
IV.III. De trinitat	IV.XII. D'oir en temptació	IV.XXII. De granea
IV.IV. De creació	IV.XIII. D'odorar en temptació	IV.XXIII. De duració
IV.V. D'encarnació	IV.XIV. De gustar en temptació	IV.XXIV. De poder
IV.VI. De la passió de Jesucrist	IV.XV. De tocar en temptació	IV.XXV. De virtut
IV.VII. De resurrecció	IV.XVI. De parlar en temptació	IV.XXVI. De veritat
IV.VIII. Del sagrament de l'altar	IV.XVII. D'imaginació en temptar	IV.XXVII. De glòria
IV.IX. Dels claus de sant Pere	IV.XVIII. De memòria	IV.XXIX. De llibertat
IV.X. De mort	IV.XIX. D'enteniment	IV.XXX. De perfecció
	IV.XX. De voluntat	

Excepte la primera unitat, que té una funció proemial i està composta per tercets de quatre, sis i vuit síl·labes, tots els capítols d'aquesta part estan escrits en noves rimades i tenen una extensió força variable, que depèn de les necessitats expositives i demostratives de cada principi. El capítol «De trinitat», que ha tingut una difusió com a opuscle independent, està clarament cohesionat dins de la secció sobre els articles de la fe, com mostren la referència sobre la provació de l'existència de Déu («Deus es, segons que provat es», v. 1983) que remet al capítol precedent (IV.II «D'ésser Déus») i la que es troba al capítol IV.IV, «De creació» sobre la trinitat («Car, segons que us pot remenbrar, / provada avem trinitat», vv. 2395-2396). Així mateix, el discurs d'aquest capítol es presenta a partir dels mateixos motius principals de la part —la temptació o consells del dimoni i els consells veritaders del bon àngel—, s'articula amb la veu en primera persona del mestre-autor i s'estructura a partir de la demostració de diferents motius de temptació que fan dubtar de l'article de la fe en qüestió. La seva composició, doncs, està clarament lligada a la concepció del conjunt de la part *De temptació*

com una fase d'ensenyament preventiu contra el pecat, una fase que se situa després de l'estadi purgatiu i penitencial (com mostra la referència a la contrició, la confessió i la satisfacció com a motius tractats prèviament, vv. 4256-4261) i abans de la fase dedicada a l'oració: «Mostrat t'ay, doncs, lo faliment, / lo qual ve per mou de temptar. / Ara-t vul mostrar mou d'orar» (vv. 4666-4668).

La cinquena part de la *Medicina de pecat*, titulada *D'oració*, correspon a la darrera fase de la «carrera de salut» que els homes poden seguir en aquest segle i, d'acord amb el proverbi que defineix l'oració com «lo metge qui conserva sanitat» (ORL XIV: 56, 7), té la funció de mantenir la memòria, l'enteniment i la voluntat dels homes en la primera intenció: conèixer, estimar, lloar i servir Déu. Aquesta unitat, com les darreres seccions de la part *De temptació*, està encapçalada per un pròleg que presenta l'oració com el motiu temàtic principal de la part i identifica els nou capítols en què es divideix amb nou maneres de pregar i contemplar Déu a partir de principis de l'Art general. Es tracta de les Qüestions i Regles, un instrument epistemològic introduït a partir de la *Taula general* (1293-1294) que permet interrogar sobre qualsevol realitat (vid. Bonner 2012: 153-158). En aquest cas, l'aplicació d'aquestes regles i qüestions constitueix un mètode d'oració contemplativa: les regles C, D, E, F, G, H, I permeten contemplar Déu des d'una perspectiva epistemològica concreta, mentre que la doble funció de la regla K (modalitat i instrumentalitzat) permet descriure quines són les condicions i els mitjans per orar correctament, aconseguir que

TAULA 5. Qüestions i Regles de l'Art i capítols de la part V de la *Medicina de pecat*

Oració contemplativa basada en les Qüestions i Regles de l'Art	
<i>Taula general</i> (distinció III)	<i>D'oració</i>
B = <i>utrum</i> 'si és' / possibilitat	
C = <i>quid</i> 'què és' / quiditat	V.i. D'oració <i>què</i>
D = <i>de quo</i> 'de què' / materialitat	V.ii. D'oració <i>de què</i>
E = <i>quare</i> 'per què' / formalitat	V.iii. D'oració <i>per què</i>
F = <i>quantum</i> 'quant' / quantitat	V.iv. D'oració de quantitat
G = <i>quale</i> 'qual' / qualitat	V.v. D'oració de qualitat
H = <i>quando</i> 'quan' / temps	V.vi. D'oració de temps
I = <i>ubi</i> 'on' / lloc	V.vii. D'oració de lloc
K ₁ = <i>quomodo</i> 'com' / modalitat	V.viii. De manera d'oració
K ₂ = <i>cum quo</i> 'amb què' / instrumentalitat	V.ix. D'oració <i>amb què</i>

les pregàries del subjecte pecador siguin escoltades favorablement, mantenir les potències de l'ànima en la primera intenció i, fins i tot, assolir el rapte místic (vv. 5718-5730).

Cada capítol, escrit en noves rimades de tirada variable i articulat a partir d'un model de discurs exhortatiu i expositiu en primera persona, recrea les lloances i les pregàries que un jo pecador adreça a Déu a partir dels diversos motius que genera cada regla aplicada a la contemplació del creador, les quals el lector pot utilitzar per practicar l'oració contemplativa. És l'estadi que culmina el procés de curació de l'ànima pecadora i el seu ascens a la pràctica de la primera intenció, d'acord amb la finalitat de l'obra («mantener [hom] / la fi a la qual es creat», vv. 5864-5865) i amb l'esquema dels metges que tenen cura de l'ànima malalta en aquest segle presentat als *Pro-verbis de Ramon*. La composició d'aquesta part, per tant, està estretament lligada a la concepció del conjunt del tractat com a electuari moral format per cinc remeis, encara que Llull mateix en va promoure la difusió com a opuscle independent (vid. Fernández Clot 2012: 43-47).

4. EL CARÀCTER PRÀCTIC DEL TRACTAT

L'organització del tractat com un electuari espiritual compost per diferents remeis que representen estadis successius d'un procés curatiu i que estan determinats per un tipus d'exercici concret al voltant de diferents principis teològics i morals, té un enfocament clarament aplicat: en lloc de definir i descriure la funció dels diferents components de la malaltia de l'ànima i de la medicina espiritual, l'autor posa en pràctica les diferents funcions dels remeis espirituals en els capítols de cada part i presenta un model d'ús dels components de l'electuari que els lectors poden seguir com a guia per al propi regiment espiritual. En efecte, la *Medicina de pecat* no és una obra pensada per a la consulta de temes teològics i morals, sinó que està concebuda com una sèrie progressiva d'exercicis espirituals —pregàries penitencials, ensenyaments doctrinals per controlar les temptacions i oracions contemplatives— que cal que els lectors assimilïn i posin en pràctica de manera gradual i ordenada, resseguint l'estructura interna del tractat.

Els recursos que ho permeten són diversos. La forma rimada, com s'indica al pròleg, té una funció mnemònica clara, que està lligada a la pràctica devocional i doctrinal de cada unitat. Així mateix, la compartimentació del contingut en diferents unitats facilita la comprensió i la memorització del

text, ja que permet als lectors concentrar la seva atenció en un únic capítol per assimilar-ne correctament el contingut i la funció. De fet, l'ús de diferents esquemes de versificació està lligat a la construcció dels capítols com a unitats formals i de sentit articulades a partir de diferents models discursius, els quals estan determinats per la funció principal de cada part. D'una banda, els capítols inicials de la *Medicina de pecat* tenen una extensió regular que s'adequa al format de pregària penitencial entorn d'un principi doctrinal concret, com s'observa també a les *Hores de nostra dona santa Maria* (NEORL XI: 55-81); ara bé, aquests capítols admeten diferents variacions quant als models estròfics i mètrics i, a més, són força rics quant a l'ús d'imatges i altres recursos expressius, la qual cosa confereix al conjunt d'unitats de les primeres parts del tractat una expressivitat que capta i manté l'atenció del lector. D'altra banda, en la composició dels capítols de la quarta part, l'autor utilitza l'esquema de noves rimades d'extensió variable, ja que és el model més adient per a la demostració de les diferents formes de temptació sobre un principi determinat. Així mateix, aquest mateix esquema és adient per al discurs exhortatiu i expositiu que, en la darrera fase del procés, mostra com lloar i pregar Déu a partir de diversos motius contemplatius formulats amb les Regles i Qüestions de l'Art.

Un altre recurs fonamental pel que fa a l'aplicació pràctica del tractat en vers és l'ús d'una veu en primera persona que condueix el recorregut espiritual del tractat, cohesiona els diversos nivells de discurs i les unitats en què es divideix l'obra i defineix la posició del lector en cada estadi i en cada tipus d'exercici. Aquesta veu adopta diferents modalitats de representació, les quals es poden posar en relació amb les diverses funcions estructurals i discursives del jo en el marc de cada unitat del tractat, des de la macroestructura fins a l'organització interna del discurs dels capítols. En el pròleg general, en les unitats proemials de les parts o de les seccions de l'obra i en algunes referències internes que connecten diverses unitats del text, la veu en primera persona remarca principalment el paper de l'autor en la composició i l'estructuració interna del tractat. En canvi, en els capítols corresponents a cadascuna de les cinc parts de l'obra, aquesta veu perfila una imatge genèrica del jo com a pecador penitent i com a mestre que permet connectar cada estadi curatiu (els actes penitencials, la prevenció de la temptació i l'oració contemplativa) amb un determinat model de discurs i guiar la pràctica de cada remei en els diversos principis sobre els quals cal que sigui aplicada. D'aquesta manera, marca l'evolució temàtica per les diverses vies de guarició del pecat que conformen el tractat com a «carrera de salut»

amb una finalitat didàctica clara: representar de manera exemplar el paper de l'ànima pecadora en cada estadi del procés de guarició per tal de fer-lo assumible com a model per a ús personal dels lectors. A partir d'aquest referent, doncs, els usuaris del tractat poden reconèixer la seva posició en cada exercici i assimilar més fàcilment el contingut de les diferents unitats del text: en els capítols de les tres primeres parts, seguint l'exemple del jo retòric que articula la pregària penitencial i purgativa; en la quarta part, identificant-se amb el referent genèric al qual es dirigeix, en segona persona i de manera directa, el jo literari que recrea el model del mestre-autor i que articula el discurs didàctic que permet distingir entre la veritat i la falsedat en la consideració de l'ordenació de diversos principis teològics i ontològics;²⁰ i en la cinquena part, emulant novament el paper del jo literari que articula el discurs contemplatiu com un conjunt de lloances i súpliques adreçades a Déu.

Gràcies als recursos formals que faciliten l'assimilació dels continguts i gràcies al caràcter exemplar del discurs en primera persona, doncs, els lectors poden fer un ús pràctic i personal del tractat com a guia per al propi regiment espiritual, dosificant la lectura de les diverses unitats de l'obra per assimilar correctament l'ensenyament que proposa cada unitat segons la fase curativa a la qual correspon, i posar en pràctica els exercicis espirituals que s'hi proposen. Són precisament aquest ús pràctic del text i la seva finalitat terapèutica i moral, els principals trets que permeten redefinir la posició de la *Medicina de pecat* dins del programa de reforma doctrinal i moral que proposa Ramon Llull, més enllà de valoracions estètiques de la poesia lul·liana. Aquesta obra en vers és una manifestació significativa de la faceta més divulgativa i aplicada del programa lul·lià i, sens dubte, una resposta del tot original a la voluntat de l'autor d'intervenir en l'educació i la vida espiritual dels cristians mitjançant productes íntegrament fonamentats en el seu programa intel·lectual.

20. Aquesta distribució de rols en el marc comunicatiu que recrea l'autor en aquesta part respon a una funció didàctica molt usada per Llull en obres de caràcter pedagògic i admonitori. Vid., per exemple, la relació autor-pare-mestre i destinatari-fill-deixeble a la *Doctrina pueril* i al *Llibre d'intenció* (NEORL VII: xxxiii i NEORL XII: 48-49); per a l'ús de la segona persona en els proverbis lul·lians de tipus admonitori, vid. Tous (2015: 212-213, 251-252, 304-309).

BIBLIOGRAFIA

I. Obres de Ramon Llull

- Ars demonstrativa*, Josep E. Rubio, ed., ROL XXXII, 2007.
- Art demonstrativa*, Salvador Galmés, ed., ORL XVI, 1932, 1-288.
- Cent noms de Déu*, Salvador Galmés, ed., ORL XIX, 1936, 75-170.
- Desconhort*, Josep Batalla, ed., *Lo desconhort. Cant de Ramon*, Tona: Obrador Edèndum, 2004, 59-129.
- Doctrina pueril*, Joan Santanach i Suñol, ed., NEORL VII, 2005.
- Hores de nostra dona santa Maria*, Simone Sari, ed., NEORL XI, 2011, 19-81.
- Llibre d'home*, Miquel Tous Gayà & Rafel Ginard Bauçà, ed., ORL XXI, 1950, 1-159.
- Llibre d'intenció*, Maribel Ripoll Perelló, ed., NEORL XII, 2012.
- Llibre de contemplació en Déu*, Mateu Obrador, Miquel Ferrà & Salvador Galmés, eds., ORL II-VIII, 1906-1914.
- Llibre de virtuts e de pecats*, Fernando Domínguez Reboiras, ed., NEORL I, [1991]; 2a ed. revisada, 2008.
- Lògica del Gatzell*, Salvador Galmés, ed., ORL XIX, 1936, 1-62.
- Medicina de pecat*, Salvador Galmés, ed., ORL XX, 1938, 1-205.
- Medicina de pecat*, Anna Fernández Clot, ed., dins *Estudi i edició crítica de la Medicina de pecat de Ramon Llull*, II, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2017.
- Medicina peccati*, Fernando Domínguez Reboiras, ed., ROL XIX, 1993, 413-455.
- Mil proverbis*, Salvador Galmés, ed., ORL XIV, 1928, 325-372.
- Poesies*, Ramon d'Alòs-Moner, ed., «Els Nostres Clàssics» A, 3, 1928 [1a ed.: 1925].
- Poesies*, Josep Romeu i Figueras, ed., Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988 [1a ed.: Selecta, 1958].
- Proverbis de Ramon*, Salvador Galmés, ed., ORL XIV, 1928, 1-324.

II. Referències bibliogràfiques

- ALARCÓN, Enrique, ed. (2000). *Tomàs d'Aquino, Summa Theologiae*, dins *Corpus Thomisticum*, Pamplona: Universidad de Navarra [ed. electrònica: <www.corpusthomicum.org>]. Consultat: 30-5-2018].
- AVINYÓ, Joan (1935). *Les obres autèntiques del Beat Ramon Llull: Repertori bibliogràfic*. Barcelona: s.n.
- BADIA, Lola, SANTANACH, Joan & SOLER, Albert (2013). «Ramon Llull», dins Lola Badia, dir., *Literatura medieval (1). Dels orígens al segle XIV*, Àlex Broch, dir., *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana – Fundació Carulla – Ajuntament de Barcelona, 377-476.

- BILLER, Peter & MINNIS, Alastair J., eds. (1998). *Handling Sin: Confession in the Middle Ages*, «York Studies in Medieval Theology», II, York – Woodbridge: York Medieval Press – The Boydell Press.
- BONNER, Anthony (2012). *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, Helena Lamuela, trad., «Collecció Blaquerna», 9, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears.
- BONNER, Anthony & BADIA, Lola (1988). *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*, Barcelona: Empúries.
- COLLEGIUM S. BONAVENTURAE, ed. (1891). *Sancti Bonaventurae Opera omnia*, v, Quaracchi: Typographia Collegii S. Bonaventurae.
- FERNÁNDEZ CLOT, Anna (2012). «Una aproximació a la Medicina de pecat de Ramon Llull», *SL* 52, 25-53.
- (2017). *Estudi i edició crítica de la Medicina de pecat de Ramon Llull*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2 vols.
- FIDORA, Alexander & RUBIO, Josep E., eds. (2008). *Raimundus Lullus. An Introduction to his Life, Works and Thought*, CCCM, 214, ROL, Supplementum Lullianum II, Turnhout: Brepols.
- MIGNE, Jacques Paul, ed. (1854). *Hugonis de S. Victore, canonici regularis, Sancti Victoris Parisiensis, tum pietate, tum doctrina insignis. Opera omnia tribus tomis digesta*, PL 175-177.
- PEERS, E. Allison (1929). *Ramon Llull. A Biography*, London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- RUBIÓ i LLUCH, Antoni (1911). *Ramon Llull. Sumari d'unes lliçons en els Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona: L'Avenç.
- RUIZ SIMON, Josep Maria (2002). «En l'arbre són les fuyles per ço que y sia lo fruyt»: apunts sobre el rerefons textual i doctrinal de la distinció lul·liana entre la intenció primera i la intenció segona en els actes *propter finem*», *SL* 42, 3-25.
- TOUS, Francesc (2015). *Les col·leccions de proverbis de Ramon Llull: estudi de conjunt i edició dels Mil proverbis i dels Proverbis d'ensenyament*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- ZIEGLER, Joseph (1998). *Medicine and Religion c. 1300. The case of Arnau de Vilanova*, Oxford: Clarendon Press.